

Wat is de clou van Genesis 1-4?

Maarten den Dulk

De verhalen over 'schepping' en 'paradijs' leiden onvermijdelijk tot bespiegelingen over de wording van mens en wereld. Daar is niets tegen te doen. Maar laat intussen de aandacht toch niet afleiden van een typisch joods motief in deze tekst! Wie Genesis 1-4 probeert te verstaan als inleiding op de Tora als leerboek voor het leven, merkt dat deze tekst voornamelijk antwoord wil geven op twee vragen: 1. Wat is in dit Tora-onderwijs het beslissende 'levensgebod' en 2. Hoe kan men overeenkomstig dit gebod 'leren leven'? Samengevat gaan die verhalen dan als volgt. Ik geef eerst in cursief de verhaallijn aan en wijs dan aansluitend op een paar aspecten.

Genesis 1:1 - 2:3

God neemt de tijd om de mensen het leven te leren.

Het scheppingsverhaal vertelt hoe God zijn werk doet. God neemt de tijd om gedisciplineerd en ontspannen te werken. Zes dagen doet hij al wat nodig is om het leven voor de mensen mogelijk te maken, maar de zevende dag houdt hij vrij, zodat hij van dat leven kan genieten. Zo vervult God zelf het zogenaamde sabbatsgebod.

Het scheppingsverhaal is op een heel merkwaardige wijze opgebouwd. Het speelt zich af als een gebeuren in zeven dagen, beter gezegd in een ritme van zes-dagen-werken met rust op de zevende dag. Dat herinnert, binnen de context van de Tora, aan het sabbatsgebod, waarin men leert om de arbeid zo te organiseren, dat men telkens na een vast aantal dagen werken één dag rust houdt. Nogal een gebod! Het raakt de arbeidsorganisatie in het hart en het pleit voor recht op rust. Dat gaat dus om de elementaire waarden van het maatschappelijk bestaan. Het is een schoolvoorbeeld van een gebod dat het menselijk leven dient en dat de samenleving gezond houdt. Over dit levensgebod nu wordt in Genesis 1-2:3 een verhaal verteld, waarin wordt verklaard hoe het werkt. Toegespitst gezegd: het scheppingsverhaal verklaart hoe het sabbatsgebod werkt.

De verklaring van dit levensgebod is op het eerste gezicht eenvoudig. Het gebod werkt wanneer het wordt gedaán. Dus gewoon zes dagen al het werk doen dat nodig is om te kunnen leven op aarde en dan rusten om ervan te genieten. Maar het curieuze van deze verklaring is dat het God is die het doet. Men hoort hoe deze God in de geest geprikkeld raakt

als hij merkt dat de aarde een onnoembare puinzooi is: geen licht, geen grond, geen leven, geen voedsel en geen mens die er wat aan kan doen. Deze God nu vaardigt niet alleen het gebod uit om er wat aan te doen, maar doet het zelf voor. God vervult zelf het gebod en wel op creatieve wijze, tijd schenkend en ruimte gunnend aan de aarde, aan het leven en aan de mensen, zodanig dat ze zich zelf kunnen onderhouden als vrije, zelfstandige wezens, als bondgenoten in zijn strijd tegen de puinzooi, hopen dat ze zullen kunnen genieten van de rust. Het is een goed verhaal, waarbij iedere dag even een gejuich opgaat: licht! veilige ruimte! vaste woonplaats! leven in veelvoud! voedsel! Dit is goed! Wie het verhaal zo hoort, beseft dat het hier gaat om verhelderend, levenwekkend, gezond onderwijs. De hoorders worden gemotiveerd om ernaar te leven. Ze worden medeplichtig gemaakt aan dit onderwijs. Wat de mensen doen, moet een beetje gaan lijken op wat deze God doet. Zo werkt het sabbatsgebod.

Genesis 2:4 - 4:26

Mensen krijgen de ruimte om te leren leven.

Genesis 2:4-14. De mens, de tuin en de aarde.

Het paradijsverhaal vertelt hoe de mensen de ruimte krijgen om te leren leven. Dat begint in de beschermde omgeving van een tuin. Het is de bedoeling dat ze van daaruit zullen uitstromen over de hele aarde, maar eerst leren ze in de tuin hoe ze die aarde moeten onderhouden. Ter oriëntatie wordt in het midden van de tuin een plaats vrij gehouden voor twee bomen: de levensboom en de kennisboom. Die herinneren de mensen eraan dat God hun niet alleen het leven geeft, maar dat hij hun ook de kennis geeft om te leren leven.

Genesis 2:15 - 3:21. De kennisboom en het drama van het onderwijs.

Het gaat eerst om de kennis. Het is zaak dat de mensen leren leven. Dat gaat niet vanzelf. Om te kunnen leren moeten ze de plaats in het midden van de tuin vrij houden als leerhuis. Maar nu blijkt dat daar het onderwijs van meet af aan wordt gestoord. De leerlingen raken gevangen in een dilemma. God leert dat de menselijke samenleving een zaak is van helpen en geholpen worden, maar de ervaring leert dat het leven een eenzaam avontuur is dat in het teken staat van de strijd om het bestaan. Dat is nogal een kwestie. Wat is hier wijsheid? De keuze is niet vrijblijvend, maar heeft ernstige consequenties voor de kwaliteit van het leven.

Genesis 1-4 is zo beladen en omstreden dat men het zicht op de strekking dreigt te verliezen. Het is tijd om te zoeken naar een eenvoudige verhaallijn, die recht doet aan deze tekst als inleiding op de Tora.

Prof. dr. M. den Dulk is emeritus hoogleraar Praktische Theologie aan de Universiteit van Leiden en medewerker van Interpretatie.

Genesis 3:22 - 4:26. De levensboom en het drama van de samenleving.

Het gaat uiteindelijk om het leven. Het is de bedoeling dat de mensen, toegerust met de nodige kennis, worden uitgezet op aarde. Daar horen ze thuis. Daar zullen ze leven. Ze krijgen daartoe de levenskracht die nodig is om vruchtbaar te zijn, om de aarde bewoonbaar te maken en om ruimte te maken voor een duurzame samenleving. Maar hun optreden is hoogst problematisch. Ze gunnen elkaar het leven niet! Hoe zal in zo'n gestoord milieu het recht gehandhaafd worden? Door wraak en vergelding of langs de weg van geduld, omkeer en vergeving?

Leef- en leerruimte

Het eerste aspect van deze cyclus is: mensen krijgen de ruimte om te leven en om te leren!

Zoals het eerste scheppingsverhaal werd verteld in het ritme van de tijd, in een opeenvolging van zeven dagen, zo wordt dit nieuwe verhaal, Genesis 2:4 - 4:26, opgezet als een verkenning in de ruimte. Om te beginnen wordt het menskind ontvangen in een beschermde omgeving, een park, waarbij vier rivieren als zichtassen uitzicht bieden op alle windstreken. Hier leren mensen om het land te bewerken en van hier zullen ze uitzwermen over de hele aarde. Maar om de weg niet kwijt te raken is er enige oriëntatie nodig. Zoals God in Genesis 1:1 - 2:3 het goede voorbeeld gaf om na zes dagen werken een dag vrij te nemen, zo worden de mensen in Genesis 2:4 - 4:26 gemaand om bij al hun werk op het land ook een plaats vrij te houden. Een plaats om te kunnen bedenken waar je zit. Om die plaats te markeren zet God in het midden van het park twee bomen neer: de levensboom en de kennisboom. Dat is om je eraan te herinneren dat leven en leren twee verschillende dingen zijn, in de zin dat 'leren' een noodzakelijke reflectie is op 'leven'. Leven gaat namelijk niet vanzelf, maar moet voortdurend bijgestuurd worden door erover na te denken. Leren is geen hobby, maar levensnoodzakelijk. Dat is nu precies de clou van de Tora: een mens moet leren om te leven. Die bomen zijn in dit verhaal overigens geen wonderbomen, waar je wat van krijgt als je er van eet. Integendeel, ze zijn geplant als bloeiende tekenen van Gods aanwezigheid. Ze doen je denken aan de *sjechina* Gods, de inwoning van God op aarde bij de mensen. In de ruimte tussen de beide bomen wordt gezinspeeld op de schenkende kracht van God, die de mensen het leven en de levenskennis gunt. Dat moeten de mensen leren. De beide bomen markeren de ruimte voor het 'Leerhuis voor Leren en Leven'.

Kennisboom

Het verbod om van de kennisboom te eten, betekent: niet eten tijdens de les!

Het is voor de voortgang van het verhaal van belang dat de plaats in het midden van het park wordt vrij gehouden voor het leerhuis. Dat betekent

dat men op die plaats dus even niet moet doen wat men altijd en overal doet, namelijk zorgen voor het levensonderhoud, door voedsel te verzamelen en door te eten. Het is nu juist de bedoeling dat men hier de vrijheid neemt en de rust krijgt om te leren, opdat men beseft dat de mens niet leeft bij brood alléén, maar van al wat voortkomt uit Gods mond (Deut. 8:3). Daarom geldt op deze plaats het gebod om niet te eten tijdens de les. Dus: van alle geboomte van de tuin mag je eten, maar niet van de kennisboom (Gen. 2:16, 17); en laat de mens niet zijn hand uitsteken en ook van de levensboom nemen (Gen. 3:22). Anders zouden ze, opgejaagd door de zorg voor het levensonderhoud, hun eigen leerhuis opeten en dán loopt hun leven pas echt gevaar! Dit gebod om niet te eten tijdens de les, rijmt op het sabbatsgebod. Zoals je regelmatig een dag vrij moet nemen om uit te rusten van het werk, zo moet je ook een plaats vrij houden voor de nodige reflectie. Dat houdt het leven erin. Zo leren de mensen leven.

Hoofd- en gastdocent

Nu gaat het verhaal niet zo rechtlijnig door als ik tot nu toe heb doen voorkomen. Oplettende lezers weten allang dat de voortgang van het verhaal ernstig wordt belemmerd. Wat is het probleem? Het probleem zit in de keuze voor het soort onderwijs. Het verhaal drukt dit uit door twee docenten op te voeren. De hoofddocent is de God van Israël, die zich in het voorafgaande scheppingsverhaal reeds kenbaar heeft gemaakt door de royale vervulling van het levensgebod. Als diens tegenspeler treedt onverwachts een gastdocent op, een slang, de welbespraakte vertegenwoordiger van 'het leven zelf'. Die slang is *streetwise* en kent uit ervaring het fascinerende, natuurlijke, wilde leven en kent dus ook de strijd om het bestaan. Dat maakt verschil. Paulus zou zeggen: kiest men voor de wijsheid van God of voor de wijsheid van de wereld? Wat is hier wijsheid?

Het onderwijs van de God van Israël wordt hier in één zin samengevat: het is niet goed dat de mens alleen is. Leren leven is leren *samenleven*. De grondvorm van de menselijkheid is dat mensen elkaar ontmoeten, elkaar leren kennen en in elkaars ogen lezen dat er hulp geboden is. Helpen en geholpen worden, dat is de kwestie. Dat belooft dus een oefening te worden in menselijke verhoudingen. God haalt daartoe de eenzame mens uit elkaar en vormt de mensen tot sociale wezens. Niet alleen sociale dieren, maar verantwoordelijke wezens die in staat zijn tot intieme, liefdevolle omgang met elkaar.

Het onderwijs van de slang haalt dit hele inzicht onderuit met een ironisch: 'Is dat zo?'. Als je ervan uitgaat dat het leven één en al strijd is om het naakte bestaan, dan klinken Gods opmerkingen in het leerhuis bedenkelijk moralistisch. Ze moeten dan ook met wantrouwen beluisterd worden. Wat zit er

eigenlijk achter Gods woorden? Wil God de mens klein houden? Is trouwens het idee 'God' op zichzelf al niet de grootste concurrent van de menselijke vrijheid? En moeten de mensen dat idee niet verwerpen en opkomen voor hun eigen, absolute, goddelijke vrijheid? Dus weg met het leerhuis en het onderdrukkende leersysteem! De mens moet zijn eigen leermeester worden.

Het verontrustende van het verhaal is dat de hoorders de retoriek van de slang onmiddellijk kunnen herkennen. Het doet een beroep op iets wat ze zelf eigenlijk ook wel aanvoelen. Ze worden steeds weer teruggeworpen in hun eenzaamheid. Ze 'zien' hoe ze in het naakte bestaan voor zichzelf moeten opkomen en zich tegen elkaar moeten indekken. Ze krijgen de indruk dat ze niet anders kunnen dan de strijd om het bestaan voeren, met elkaar en met de weerbarstige wereld. Ze hebben ooit in het leerhuis gehoord dat dat niet goed is. En zeker, daar worden ze nu ook met hun neus op gedrukt. Het is inderdaad niet goed, het is kwaad. Het verzuurt de relaties en het verziekt de arbeid. Maar in deze wereld die wemelt van tegenstrijdigheden wordt de wijsheid van God stelselmatig aangevochten. De gastdocent laat zich in ieder geval door de mensen niet op de kop zitten en weet steeds weer hun achilleshiel te vinden. Dat is het probleem bij het leren.

Levensboom

Het verbod om bij de levensboom te komen, betekent: God bewaakt zelf de bron van het leven!

Dat de mensen een leerprobleem hebben, blijkt

dan ook uit de manier waarop ze leven. Hoe tegenstrijdig is hun geschiedenis vanaf het begin. Ze worden uitgezonden om hun levenstaak op aarde te vervullen, maar tegelijk worden ze uit het park verdreven, omdat ze het leerhuis niet serieus hebben genomen. Terug mogen ze niet meer. De plaats waar de levensboom en de kennisboom staan, wordt streng bewaakt. Waarom die sanctie? Het gaat om de garantie dat deze plaats niet verloren zal gaan! God wil de tekenen van zijn aanwezigheid op aarde handhaven! Hij kan ze niet overlaten aan de willekeur van de mensen. Die hebben getoond dat ze er met hun handen niet van af kunnen blijven. Daarom beschermt God zelf de plaats waar hij bij de mensen op aarde wil zijn. God zelf houdt de plaats vrij! Op deze wijze garandeert hij dat hij aan de mensen kennis en leven geeft en zal blijven geven. Zoals God in het scheppingsverhaal zijn eigen tijd bewaakte, zo bewaakt hij in dit verhaal zijn eigen plaats. Op deze wijze blijft hij trouw aan de mensen, die hem ontrouw zijn geworden. Aan die garantie hangt de geschiedenis.

De leraar laat niet af

De geschiedenis ontwikkelt zich onder de hand als een verschrikkelijk wonder. Als de mensen eenmaal op aarde komen, blijken ze actief en creatief genoeg te zijn. Ze weten van landbouw en veeteelt, maar ze weten ook hoe ze een stad moeten bouwen. Ze ontwikkelen techniek en cultuur, maar ze zetten zich ook in voor de handhaving van de orde. Daarbij zijn ze bij machte om zelf leven te schenken aan nieuwe kinderen. Het is een wonder wat er gebeurt, maar het is tegelijk ook verschrikkelijk. Het blijkt immers dat ze van die levensgave verkeerd gebruikmaken. Behalve dat ze leven geven, ontnemen ze elkaar het leven. De stad wordt op broedermoord gebouwd. De sociale verhoudingen worden ontworcht door machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen en de samenleving raakt in een neerwaartse spiraal door de ijzeren wet van de vergelding. De mensen hebben een probleem bij het leven. De vraag hoe men onder deze omstandigheden nog kan leven, wordt steeds klemmender. Het ontbreekt gelukkig in het verhaal niet aan signalen dat het anders kan. Zo blijft God in gesprek met de mens, zelfs als die zich van zijn broer ontdaan heeft. Hij wordt niet als monster weggezet. Er wordt hem een weg gewezen om het recht te kunnen handhaven. Aan het slot van Genesis 4 kondigt zich zelfs een nieuw begin aan. Leren leven is dus wel hoogst problematisch geworden, maar de leraar laat niet af.

Adam en Eva bij de levensboom,
Vatikaans Museum, Rome.
Foto: Anton Sinke